

Є.В. Сірий,
канд. соціол. наук

E. V. Siryi,
Candidate of Sociol. Sci.

ПІДПРИЄМНИЦЬКИЙ РИЗИК: ГЕНЕЗА ТА РОЗВИТОК СОЦІОЛОГІЧНОЇ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ

Abstract. The given work is the first (basic) part of an attempt of the regular statement and the design of a risk as one of the basic immanent properties of business. The subject field is outlined, and the retrospective analysis of both the genesis of the conceptualization of the risk as a general notion and, in particular, the business risk as one of the basic theoretical components of the sociological theory of business is carried out.

Ключові слова: ризик, невизначеність, імовірність, ситуація ризику, діяльність, поведінка.

Постановка проблеми. Останнім часом сучасне суспільство все частіше усвідомлює ризикованість того, що відбувається. Внаслідок господарської діяльності людини поступово і майже непомітно виникає все більше різноманітних проблем, які все частіше “входять” у життя людей і стають властивими для них. Усі ці проблеми в буденному житті пов’язують з ризикованістю, з ризиком. Ризик у житті суспільства має місце як на глобальних рівнях, так і на рівні соціальних організацій, груп, індивідів. Про це і йтиметься далі. Безумовно, найважливішу роль в актуалізації проблеми ризику відіграють процеси науково-технічного розвитку, проте це не єдиний чинник ризику. Багатовимірність і складність суспільних відносин на всіх рівнях їх сприйняття – від системи “індивід” з його поведінковим і діяльним ареалом до системи “соціальної групи”, “соціального інституту”, “соціуму” в цілому – ми бачимо широкий спектр розмаїття соціальної поведінки й дії, що також є генеруючим джерелом чинників ризику через свою неузгодженість, різний рівень прийнятності для всіх соціальних елементів. І це діалектично вірно.

Актуальність наукової проблеми стосовно феномену ризику не знижується, як на рівні емпіричного, так і теоретичного поняття. Онтологічний зміст феномену ризику – не вичерпаний, до того ж в соціологічній науковій сфері даний феномен комплексно не розглядався.

Міра наукового опрацювання. Можна констатувати, що в даний час єдиного розуміння ризику навіть в межах якої-небудь однієї наукової дисципліни не існує. Найвірогідніше, це пов’язано з надзвичайною складністю і багатогранністю даного феномену. По-друге, поняття “ризик” у соціології почало набирати інституційного статусу порівняно недавно. Це стосується і соціологічної теорії ризику, яка практично ще не сформувалася як галузевий напрям у структурі соціологічного знання,

і водночас випробовує на собі вплив інших, раніше сформованих ризикологічних напрямів, більш часткових, окремих, ніж соціологічні. Крім того, більшість соціологів вивчали прояви ризику в окремих галузях функціонування суспільства (економічна, правова сфера). Тому узагальнюючих, достатньо глибоких і цілісних досліджень ризику є небагато. Окремою гілкою даного наукового напрямку є дослідження та трактування ризику як іманентної атрибутивності підприємницького феномену.

Одним із перших, хто в науковому форматі почав вивчати ризик в системі суспільно-економічних наук, був американський вчений Ф. Найт (ризик як об'єктивна вірогідність). Далі, до “статистичного” трактування ризику додалися економічні дослідження, а сама тема стала все більше привертати до себе науковців різних спеціальностей і міцно увійшла до наукової системи. Англійський економіст Дж. Кейнс пов'язував ризиковані рішення з психологічними характеристиками економічного агента та з умінням передбачати. Надалі базовими науковими дисциплінами формування цього напрямку стали соціологія, філософія, культурна антропологія. Тут слід відзначити праці У. Бека, Й. Бредборі, Е. Гідденса, М. Дугласа, Н. Лумана, Н. Фуко. У межах “психометричної школи” (З. Ліхтенстайн, П. Словік, Б. Фішгофф і ін.) ризик також вивчається з погляду його сприйняття соціальними агентами. Вагомий вклад у формування соціологічної теорії ризику внесли російські дослідники А. Альгін, М. Задорожнюк, В. Зубков, С. Нікітін, К. Феофанов, В. Петровський, Н. Смакотіна, та ін. Дослідженням ризику в системі підприємництва займалися В. Чалий-Прилуцький, Є. Кир'янова, В. Павлова та ін.

Окремим темам щодо феномену ризику було присвячено роботи українських соціологів: Л. Бевзенко (синергетичний погляд), В. Дурдинця, А. Ручки, Ю. Саєнка та ін. Фрагментально тема ризику як ознаки підприємництва була подана в роботі автора даної статті (Сірій Є.В., Фареник С.А. Соціологія підприємництва: крок перший. – К., 2000). На сьогоднішній день фундаментальній розробці ключових понять соціологічної теорії підприємництва та генеруванню поняття ризику як наукової категорії практично не надавалося уваги. Логічно випливає, що даний брукуючий компонент проблемного наукового поля і становить основу наукової новизни даної роботи.

У масовій свідомості з'являється розуміння важливості ризику, стану невизначеності, оскільки це є неодмінною умовою становлення і функціонування ринкових інститутів, демократичних політичних систем, громадянського суспільства і, нарешті, розвитку свободи особистості. Адже ризик – це можливість і право вибору альтернатив, а також відповідальність за наслідки, спричинені відповідними діями. Внаслідок цього можна стверджувати, що поняття “ризик” відтінило і зробило відчутнішою альтернативність суспільного життя. Можна констатувати, що ризик властивий, іманентний суспільному життю. Ризик в суспільному житті відіграє не останню і багатоманітну роль.

З одного боку, без ризику неможливий поступальний розвиток суспільства у формі творчості, інновацій, прогресу. З іншого – помилки людини в будь-якій сфері господарювання, у використанні техніки, нових технологій, організаційно-управлін-

ських засобів породжують все нові загрози для його існування. І це справедливо, адже оптимальною стратегією будь-якої поведінки є вільний вибір. Тому суб'єкт прагне до створення і збереження умов такого вибору, а отже деформалізується невизначеність, що трансформується з формальної невизначеності (коли не визначено засоби, дії при ухваленні рішення) у неформальну (коли все визначено, але не об'єктивовано в інформаційний ресурс). У зв'язку із цим можна стверджувати, що ризик є сутнісною характеристикою людської поведінки. Нарешті, з погляду позитивного ставлення до ризику, не можна не зважати на властивий йому ігровий компонент, пов'язаний з азартом [1, 3].

Типових розумінь ризику є відносно не мало. Перерахуємо ключові поняття ризику, що частіше вживаються як в науковому ужитку, так і в буденному. Передовсім під ризиком розуміють: *вірогідність*; *можливість несприятливого або сприятливого результату*; *дію*; *діяльність*; *невизначеність (відсутність повної інформації про ситуацію і її можливі результати)*; *небезпеку*; *рішення (вибір альтернатив)*; *можливість оцінки ситуації* і т.п.

Термін “ризик” з'явився на межі Середніх віків і Нового часу. Звичайно, і раніше люди стикалися з небезпекою і невпевненістю щодо майбутнього. Однак небезпека, що виникала, пов'язувалася і трактувалася виключно з діями “вищих сил”. Поняття “ризик” стало необхідним тоді, коли у людей з'явилося усвідомлення відповідальності за прийняті рішення. Його походження достеменно невідоме. Деякі дослідники припускають арабське походження слова “ризик” [2]. Сучасна етимологія вказує тільки на ті життєві галузі, де вперше зародилося сприйняття ризику, – морська торгівля. Сучасні буденні уявлення про ризик багатозначні. Так, в етимологічному словнику Фасмера “ризик” виводиться від грецького “*rusicon*” – скеля, лавірувати між скелями [3]. Спочатку в італійській мові “*risiko*” означало небезпеку, загрозу; а “*risicare*” – лавірувати між скель. Те ж саме ми бачимо і в коренях іспанської, португальської, французької мов “*tisco*” – скеля, рифи, гострі прибережні камені, небезпечні для кораблів, “*risque*” – небезпека, ризик (ризикувати буквально: об'їжджати кручу, скелю) (4, 96). Як зазначає Оксфордський словник англійської мови, поняття “ризик” у новому своєму значенні – “схильність до винагороди або готовність зазнати невдачі” – з'явилося на початку XVII ст. в Італії, а згодом “іммігрувало” до Франції і в 60-х рр. XVII ст. було вперше зафіксовано в англійській літературі. У словнику Вебстера поняття “ризик” означає небезпеку, можливість збитків або втрати, а значить пов'язується з можливістю якої-небудь несприятливої події.

Проте, аналізуючи ряд відповідних історико-соціологічних і економічних джерел, де прямо або побічно робиться посилання на ризик як атрибутивність тієї або іншої діяльності, можна констатувати, що цілеспрямований раціоналізуючий усвідомлюваний ризик набував елементів атрибутивності тієї чи іншої соціальної діяльності із зародженням (інституціоналізацією) підприємництва з XV–XVI ст. Військово-грабіжницькі та торговельні кампанії і до того діяли споконвіків. Але саме з цього періоду вони все більше набували масовості, систематичності та інституціоналізувалися у формальний чи неформальний тип. Можна стверджувати, що ризик як іманентне явище будь-яких кампаній набув формалізації із зародженням підпри-

емництва в морських торговельно-загарбницьких кампаніях. Про це є немало свідчень і в роботах В. Зомбарта. Так, відомий німецький соціолог, історик поєднував ризик і організацію, інтерпретуючи це як підприємницькі критерії для полководців [5, 50]. У даному контексті у В. Зомбарта розбійники виступали як прототипи капіталістичних підприємців.

Різновидом морського розбою були подорожі з метою відкриттів, які почастишали з XVI ст. Як і різні ідеальні мотиви не сприяли їм: науковий або релігійний інтерес, честолюбство, любов до пригод або інше, але найсильнішою рушійною силою залишалася завжди пристрасть до наживи. Це, по суті, завжди організовані походи по здобич, з метою грабунку [5, 59]. Люди, у яких фантазія авантюриста поєднувалася з величезною енергією, відважністю і при цьому – з тверезим ясным поглядом на дійсність, усвідомлено і мотивовано-раціонально ризикували. Ризик усе більше набував атрибутивних якостей у таких кампаніях.

Характеризуючи розквіт капіталістичного духу в окремих країнах, В. Зомбарт пише, що Італія, це, мабуть, та країна, де капіталістичний дух розквітає найраніше, з XIII ст. Піренейські народи характеризуються інтенсивними подорожами з метою великих відкриттів. Вони сповнені ненаситної жадоби до золота і сміливим підприємницьким духом. Відкриття, завойовницькі походи, колонізація набувають великої сили і творчої здатності [5, 108]. З XVII ст. Голландія також стає зразковою країною капіталізму, вона – вища школа всіх комерційних мистецтв, розплідник міщанської доброчесності. Це мореплавний войовничий народ, і він не має суперників в усіх тонкощах гендлярства [5, 116]. Це одна із кількох генез зародження підприємницького духу, що прямо пов'язана з чинником ризику (інший чинник – протестантська етика).

Історично релігійно-культурну та суспільно-нормативну санкцію на підприємницьку діяльність і буржуазний спосіб життя вперше дав протестантизм. Саме він спричинив формування підприємницького середовища, сприяв народженню самого “підприємницького духу”. З епохою Реформації пов'язано формування нового типу особистості – людини, здатної боротися за своє місце в житті. Відтепер людина повинна діяти на власний ризик, страх, саме активно діяти, добиваючись своєї мети, відстоюючи своє власне існування. Це вже інша сторона медалі, де чинник протестантської етики фактично закріпив і мотивував людину до реалізації раціональних інтересів, надаючи будь-якій формі господарювання іманентності ризику.

На вітчизняних теренах поняття “ризик” вперше було визначено в словнику В.І. Даля. “Ризикувати – пускатися на успіх, на вірну справу ...відважитися ...діяти сміливо, підприємливо, той, хто ризикує – відважна людина (6, 96). І далі: “Ризикованість, ризик – це відвага, сміливість, рішучість, заповзятливість, дія навмання, наугад, на успіх. Ризикова справа – невірне, відважне. Ризикующий – той, що ризикує, відважна людина” [6, 96]. Друге значення слова, за Далем (у словнику С.І. Ожегова: “можливість небезпеки, невдачі”), трактується як небезпечна умова, за якої щось виконується [7, 241].

У науці, поняття “ризик” стало вживатися з початку XVIII ст. в економічних теоріях підприємництва та підприємницької функції. Потім у другій половині XIX –

початку ХХ ст., у зв'язку з накопиченням знань про ймовірнісний характер низки суспільних, технічних і природних процесів, ризик потрапляє у поле зору й інших наук, і перш за все прикладної математичної статистики. Спочатку ці знання були використані для створення юридичних норм і правил, що регулювали практику страхування, біржових операцій. З 1921 р. після виходу в світ книги Ф. Найта "Ризик, невизначеність і прибуток" (*Knight F. Risk, uncertainty and profit.* – Boston, 1921), до статистичного трактування ризику додалися економічні дослідження, а сама тема стала привертати до себе увагу все більшої кількості науковців різних спеціальностей і міцно закріпилася в науці [8, 4].

Перші кроки у напрямку якісного вивчення ризику зробили економісти і психологи. Виходячи з того, що людину лякають не стільки об'єктивні обставини, а пов'язані з ними суб'єктивні уявлення про шкоду і користь, вони запропонували враховувати психологічні чинники при сприйнятті та оцінці ризику. Потім до дискусій про соціальні аспекти ризику долучилося більше десятка суспільствознавчих дисциплін [9]. Взагалі у сучасній науковій літературі дискусії зосереджено навколо відповіді на питання: чи є ризик статистичним або ситуативним феноменом, об'єктивним чинником або суб'єктивним конструктом.

Американський економіст Ф. Найт визначав ризик як об'єктивну вірогідність того, що та чи інша подія відбудеться і може бути представлена кількісно. Найповніше ризик як супроводжувальну функцію підприємництва, було трактовано саме Ф. Найтом. На його думку, ризик – це об'єктивна вірогідність того, що та чи інша подія відбудеться і може бути представлена кількісно у вигляді математично формалізованого ймовірнісного розподілу доходів. Ми вже бачимо, що дефініція ризику дедалі частіше переплітається з проявами підприємництва. Англійський економіст Дж. Кейнс пов'язував ризиковані рішення з психологічними характеристиками економічного агента та з умінням передбачати. Таким чином, можна констатувати, що першорядне поняття ризику онтологічно формувалося в науковому огляді як атрибутивна властивість первинних форм підприємництва – підприємств-компаній (дієвих заходів) збагачення (торгівля, морський розбій, колонізація).

Спробуємо проаналізувати основні властивості ризику. Перше і очевидне – це те, що ризик зумовлює *невизначеність, непередбаченість*. Надалі, оглядаючи природу ризику, можна стверджувати, що навіть при найретельніших розрахунках і прогнозах чинник непередбаченості усунути неможливо, крім того, ризик не завжди можна оцінити економічно.

Неможливість точно оцінити ситуацію і наслідки поведінки пов'язана із наявністю невизначеності, котра багато в чому зумовлена етапом розвитку соціального середовища, спонтанністю природних процесів, обмеженості ресурсів під час прийняття та реалізації рішення. У той же час, невизначеність є результатом недостатніх знань людини про навколишню дійсність. З подібною невизначеністю людина зіткнулася давно, у ті далекі часи, коли вперше почала приймати осмислене рішення. Адже вже тоді будь-яке починання пов'язувалося з ризиком. Що ж до робочих визначень категорій визначеності і невизначеності, то можна зупинитися на таких: *невизначеність* – філософська категорія, означена перетворенням різноманіття мож-

ливостей на дійсність, наявністю зв'язків, взаємодією між властивостями і станами явищ, відсутністю гострих граней між ними. У той же час, *визначеність* – це філософська дефініція, що відзначає відносну незалежність властивостей і станів об'єктів, прояв необхідності через однозначні переходи можливості у дійсність. Важливо також звернути увагу на те, що вказані взаємопов'язані поняття “не підносяться” одне над одним, а перебувають у відповідній координації [10, 59]. Під невизначеністю розуміють, зазвичай, щось невстановлене, не цілком виразне, необмежене, неясне, повністю або частково невідоме, таке, що непередбачувано змінюється, коливається, є невіддатливим для визначення, нез'ясовне, незрозуміле, загадкове, не вирішене, не доведене, недосліджене, непізнане, недостовірне, сумнівне і т.п [11]. Іншими словами, *невизначеність* – це все те, що не має або не може мати всіх необхідних і достатніх визначень, характеристик, описів, обґрунтувань, пояснень, прогнозів майбутніх станів і змін і т.п. [12].

З'ясувавши, що основна причина ризику – невизначеність, потрібно спробувати дізнатися, як бути з цією невизначеністю, що робити з незнанням, яке породжує її, випадковістю, протидією? Шлях боротьби з незнанням очевидний. Чим визначенішими є наші знання, чим краще ми вивчили обставини, тим вірніше рішення, тим менше ризику. Отже, невизначеність – це, перш за все, брак об'єктивної інформації, в умовах якого змушений діяти суб'єкт, зокрема підприємець. Недаремно служба інформації набула в ринковій системі такого великого значення.

Процеси, що несуть інформацію, забезпечують “зняття” невизначеності. Тому і вважається, що “зняття” невизначеності – це, перш за все, отримання інформації [13, 26]. Але, на жаль, незнання, непоінформованість далеко не єдина причина невизначеності. Нове джерело невизначеності – *випадковість*. Звідки беруться випадковості? Розглядаючи це питання під “філософським” кутом зору, можна констатувати, що головне їх джерело – невичерпність світу, його нескінченна складність і розмаїття, нелінійність, що зокрема вивчає (тлумачить) синергетика. Таким чином, ми виділили дві причини невизначеності і пов'язаного з нею ризику – незнання і випадковість. Третє джерело невизначеності – *протидія*. Так, протидія проявляється у невизначеності забезпечення реалізації плану суб'єкта дії (економічного агента). Можуть протидіяти починанням також невизначеність потреби (попиту) на кінцевий продукт діяльності суб'єкта. Можна стверджувати, що *протидія* – це генезис неповного знання та випадковості.

Ризику без невизначеності не існує. Так, А. Альгін вважає, що ситуації ризику є різновидом ситуацій невизначеності. У ситуаціях ризику, за Альгіним, існує можливість кількісно і якісно визначити ступінь вірогідності того чи іншого результату. Ризиковані ситуації супроводять декілька співіснуючих умов: наявність невизначеності, необхідність вибору альтернативи, можливість оцінити вірогідність здійснення альтернативи, яка обирається.

Переходячи до аналізу *невизначеності*, зазначимо, що вона може виходити як від середовища, так і від обмеженості можливостей людини. Із змістовної ж точки зору *джерела невизначеності* надзвичайно багатоманітні. Серед них виділяють соціальні, культурні, економічні, політичні, техніко-технологічні, природні і когнітивні. Не-

визначеність пов'язана і з функціонуванням вже існуючих, і появою нової техніки та розробкою нових технологій. Природні джерела невизначеності виникають внаслідок спонтанності природних процесів і явищ і, перш за все, тих, які породжують різні стихійні лиха. Основними економічними джерелами невизначеності є ринкові коливання цін, динамічність попиту-пропозиції, непостійність критеріїв переваг і багатоваріантність способів вкладення капіталу, мінливість тимчасових параметрів для ухвалення рішень і здійснення дій; обмеженість, перемінний доступ і якість трудових, біологічних, інформаційних, матеріальних і фінансових ресурсів, що безпосередньо характеризує зокрема і підприємницьку систему.

Із гносеологічної точки зору невизначеність полягає в нескінченності пізнання взагалі, а отже, і обмеженості пізнання людьми соціальних процесів та явищ. Невизначеність соціальної поведінки пов'язана і з особливостями перебігу психічних пізнавальних процесів людини: обмеженістю одночасної уявної операції декількома об'єктами, лінійною схемою аналізу інформації, що надходить. Внаслідок цих та інших причин людське мислення має мало спільного з принципами формальної раціональності. Характер і зміст рішень можуть бути важкопередбачуваними також і внаслідок некомпетентності осіб [1, 56]. У даному випадку є сенс говорити про суб'єктивну вірогідність, яка є результатом переважно якісної оцінки ситуації суб'єктом і майже завжди відрізняється від об'єктивної. Чим же тоді ухвалення рішення в умовах повної невизначеності принципово відрізняється від ризикованого рішення в сенсі раціональності? І в разі невизначеності, що генерується об'єктивними обставинами, й у випадку домінанту суб'єктивної імовірнісної оцінки можлива однакова помилка. Однаково можливі і вірогідні як успіх, так і неуспіх.

Соціальна поведінка конкретних суб'єктів вплетена в широку мережу соціальних взаємозв'язків, в якій діє безліч акторів, агентів діяльності, що мають різні (а часто і протилежні) цілі і по-різному виконують свої соціальні ролі, аж до реалізації дисфункціональних моделей поведінки; змінюються соціальні статуси людей, що впливає на ухвалення і реалізацію рішень; існують контрагенти, які чинять конкуренцію і охороняють конфіденційність своїх дій.

Як зазначає А. Альгін, ризику властива як суб'єктивна, так і об'єктивна сторона. Поза сумнівом, вибір певної альтернативи, розрахунок вірогідності її результату здійснює суб'єкт. До того ж, люди неоднаково сприймають одну і ту ж величину ризику через різні (інколи досить серйозні) соціальні, психологічні, етичні, економічні та інші орієнтації, настанови, цінності. У цьому полягає суб'єктивна сторона ризику. У той же час об'єктивність ризику, на думку Альгіна, проявляється в тому, що ризик відображає реально існуючі в суспільному житті явища і процеси, а величина ризику є формою якісно-кількісного виразу реально існуючої невизначеності [8, 26]. Так, В.І. Зубков дотримується тієї точки зору, що ризик – об'єктивний. Цей висновок можна зробити з об'єктивної детермінованості самого факту поведінки соціальних суб'єктів, а також з об'єктивної наявності елементів невизначеності при ухваленні ними рішень. Зміст же ризикованої поведінки більшою мірою суб'єктивний. У зв'язку із цим він пропонує розрізняти поняття “ризик” і “ставлення до ризику” [1, 69]. За Павловою, ризик – це суб'єктивна оцінка людиною необхіднос-

ті і доцільності контрдій, сам же ризикований захід – уже об'єктивний параметр [14, 81–82].

В основу одного з декількох підходів, що з'явилися спочатку в західній науці, до розуміння ризику “європейського” лягла ідея, що редукує його як небезпечну умову, за якої виконується дія [15]. У межах цього підходу, що розроблявся переважно європейськими науковцями, головною характеристикою ситуації ризику є наявність у ній елемента загрози, небезпеки. Ризикована поведінка визначається відповідно до того, які конкретні відносини встановилися між суб'єктом і структурним центром ситуації – небезпекою. Поведінка, таким чином, розглядається лише в аспекті її співвідношення з джерелом загрози, і тоді вона виступає або як небезпечне, ризиковане (випадок, коли вірогідність несприятливих для суб'єкта наслідків велика), або як безпечне, надійне (маловірогідна взаємодія із загрозовим об'єктом).

У ході дискусій стосовно визначення підходів до розуміння ризику, в соціологічній літературі дедалі виразніше формується кілька напрямів інтерпретації і щодо аналізу ризику як соціального феномену. Перший – реалістичний напрям. У ньому інтерпретація ризику зводиться до об'єктивованих форм соціальної дійсності. Вихідним моментом такого підходу виступає елемент небезпеки (збитків), а також можливість калькуляції наслідків. Цей напрям, зокрема, притаманний економічним, статистичним, інженерним дисциплінам. Ризик трактується як об'єктивний та пізнавальний факт (потенційна небезпека, шкода), який може бути вимірний, калькульований незалежно від соціальних процесів та культурного середовища. У даному напрямі американський дослідник Й. Бредборі визначає ризик як продукт імовірності виникнення небезпеки і серйозності її наслідків.

Інший напрям аналізу ризику пов'язаний із сприйняттям, умовним припущенням, дебативуванням ризику, що в решті-решт призводить до кінцевого умовного його ранжування в системі соціальних фактів. Учені визначають даний підхід як соціокультурний через його зумовленість фактом сприйняття та конструювання ризику, враховуючи політичний та соціокультурний контекст його визначення. Базовими науковими дисциплінами формування даного напрямку є соціологія, філософія, культурна антропологія. У цьому напрямі відомі праці М. Дугласа, У. Бека, Е. Гідденса, Н. Фуко, Н. Лумана. Тобто, для простоти розуміння вищезазначені напрями слід поділяти на об'єктивний – за якого ризик визначається як об'єктивно існуюча небезпека і що опосередковується соціальними чинниками, процесами, і суб'єктивний, за якого домінує думка про відсутність ризику як такого, а є лише сприйняття його як продукту погляду на життя. Однак цей бік людської характеристики слід вбачати не стільки з психологічного контексту, скільки із соціальної (статистичної), а психологічний бік даного предмета ми не братимемо до уваги.

Онтологічне пояснення існування феномену ризику дає у своїй фундаментальній роботі “Соціологія ризику” Н. Луман. Одним з ключових понять його соціології є поняття комплексності, що припускає необмежені можливості встановлення взаємозв'язків між різними елементами соціальних систем. Це означає, що постійно є велика кількість можливостей для усвідомлення ризику, переживання, а значить і зміни поведінки та дій, ніж це може бути актуалізовано, закріплено для виведення

ризик як проблеми. Таке розуміння ймовірнісного характеру реальності приводить ученого до проблеми ризику, і ризик стає для нього фундаментальною категорією, однією з основних характеристик соціальної дійсності. Вимушеність вибору з множини альтернатив означає невизначеність майбутнього. Тому, за Луманом, немає поведінки, вільної від ризику. Розуміння ж цього факту в суспільстві повинно підвищити відповідальність за прийняті рішення. При цьому, за твердженням Н. Лумана, сприйняття ризику і його прийняття є не психологічною, а соціальною проблемою. Людина діє у відповідності до бажання, зумовленого соціальним середовищем [2]. Зокрема, розмірковування Лумана наводять на припущення про відсутність абсолютної безпеки та надійності і неможливості запобігти ризику, приймаючи будь-які рішення. У дихотомічній системі ризик-безпека це означає, що немає абсолютної надійності або безпеки. Можна не сподіватися, стверджує автор, що нові знання збільшать ймовірність запобігання небезпеці. Більше того, чим краще ми знаємо те, чого не знали, тим більш глибоким стає наше усвідомлення ризику. На перший погляд тут проявляються елементи протиріччя висновків, однак складність функціональних зв'язків даної системи потребує непрямолінійного їх усвідомлення, що є однією із форм прояву синергетики. Чим раціональнішими і детальнішими стають наші прораховування варіантів, тим більше виникає аспектів, що містять невизначеність щодо майбутнього, а тому і більше ризику потрапляє в поле нашого зору. Це цілком співзвучно з прагматизмом і раціональністю як з характерними властивостями та принципами підприємництва.

Далі, для визначення ризику Луман використовував два розрізнення-антитези – “ризик/надійність” і “ризик/небезпека” – як своєрідний методологічний інструмент, де дихотомія “ризик/надійність” розкриває проблему вимірювання, а розрізнення “ризик/небезпека” визначає, що відповідно до ризику певну роль відіграє рішення.

Природно, що тут розглядаються особливості ризиків у політичній, економічній сферах, попутно вказуючи на організаційно-управлінський бік. При цьому підкреслюється, що тема ризику все більше актуалізується в першу чергу у зв'язку з бурхливим технічним розвитком, і суспільство навіть ідентифікує себе із “суспільством ризику”. Ґрунтуючись на положенні Н. Лумана, можна вважати, що ризик існує незалежно від усвідомлення його самим суб'єктом поведінки або іншими соціальними суб'єктами. “Майбутнє невідоме, і тому є ризик. Вільної від ризику поведінки не існує” [2, 155].

Теорія суспільства ризику іншого відомого німецького соціолога У. Бека показує, як задоволення потреб в сучасних розвинених суспільствах супроводжується виробництвом ризиків і небезпек. В індустріальну епоху ці ризики здаються лише “побічними ефектами”, що є керованими, але з розвитком науково-технічного прогресу вони починають набувати загрозливих масштабів і актуалізуючих форм. Про суспільство ризику можна говорити, коли виробництво ризиків починає переважати виробництво благ, а самі ризики перестають піддаватися контролю. Якщо індустріальне суспільство структурується навколо виробництва благ, то суспільство ризику – навколо забезпечення безпеки. У суспільстві ризику головною рушійною силою є страх, а ідеалом – безпека. [16, 38].

У продовженні полеміки формування наукових поглядів на ризик американські дослідники Д. Шрадер-Фречетт, С. Хорніг виділяють як основні протилежні одна одній концепції ризику за аналогією (дихотомічна класифікація поглядів на ризик) позитивістська і релятивістська концепції. З одного боку, стверджується, що ризик може бути визначено, описано і оцінено тільки кількісними методами. Релятивісти ж інтерпретують ризик як суб'єктивне ставлення людини до різних явищ життя, яке визначається його морально-етичними, політичними, емоційними і іншими установками. У межах “психометричної школи” (П. Словік, З. Ліхтенстайн, Б. Фішгофф та ін.) ризик також вивчається з погляду його сприйняття респондентами, що доповнює ці теоретичні погляди. У ході досліджень встановлено, що сприйняття і усвідомлення людьми ризику залежить від дуже багатьох соціальних, соціально-психологічних і ситуативних чинників.

Узагалі аналіз різних розумінь ризику підводить до того, що для його дефініції потрібно знайти опорне поняття, категорію, яка могла б бути точкою опори, подаючи ризик іманентним суспільному життю. Вивчаючи феномен ризику і здійснюючи його всебічний аналіз, дослідники цілком логічно запропонували як таке опорне поняття “активність” суб'єкта, продукуючи його через поняття “поведінка” і “діяльність”.

Так, російський дослідник А. Альгін розуміє ризик як “діяльність, що пов'язана з подоланням невизначеності в ситуації неминучого вибору, в процесі якої є можливість кількісно і якісно оцінити вірогідність досягнення передбачуваного результату, невдачі і відхилення від мети” [8, 19–20]. Ризик визначається ним як особлива діяльність. Використовуючи категорію дії, у цьому випадку автор розуміє ризик як вибір дії, дії наугад. Проте, на думку інших науковців, вираження ризику через категорію “діяльність” є не зовсім вдалим [1, 52]. Тут можна привести аргумент, що в межах однієї і тієї ж діяльності суб'єкти можуть діяти по-різному, а їх поведінка, може виступати визначальною досить вільно. Тобто за логікою, в одних і тих же ситуаціях суб'єкти можуть вибирати різні лінії поведінки, а значить і по-різному ризикувати. До того ж досить часто виникають ситуації, коли суб'єкт має обмаль часу, щоб оптимально математично оцінити вірогідність розвитку подій за тим або іншим сценарієм. Тому очевидно, що більшість суб'єктів, навіть в окремих випадках врахування ними статистичних даних, вдаються до суб'єктивної оцінки, *що вже виражає психологічний рівень індивіда*. Кажучи мовою психологічної теорії рішень, ризик визначає суб'єктивну *вірогідність здійснення* можливих альтернатив. При цьому об'єктивна і суб'єктивна вірогідності можуть бути абсолютно різними. З одного боку, це пов'язано з ірраціональними елементами людської природи, що особливо яскраво проявляється саме в ситуаціях ризику. З іншого боку – це пов'язано з неможливістю для суб'єкта оцінити всі чинники, які можуть вплинути на результат його дій. Так, Ф. Найт писав у свій час, що ситуації, до яких індивід пристосовує свою поведінку, зазвичай залежать від поведінки величезної кількості об'єктів і зумовлені досить великим числом чинників, “ми і не намагаємося всіх їх узяти до уваги, а тим більше оцінити і сформулювати їхні індивідуальні значення”. З Найтом солідарні і багато інших дослідників, які виражають сумнів щодо здатності людей раціонально

моделювати свою поведінку в умовах ризику. Крім того, ще М. Вебер, розглядаючи поняття соціальної дії і конструюючи модель цілераціональної дії як ідеального типу, відзначав, що межа між осмисленою дією і поведінкою чисто реактивною, не пов'язаною з суб'єктивно передбачуваним сенсом, не може бути точно проведена [17]. Таким чином, показано об'єктивність самого факту соціальної поведінки, і тому суб'єкт *змушений оцінювати ситуацію і робити вибір завжди, навіть* в умовах повної невизначеності, спираючись на власний досвід, чуття, інтуїцію, а значить – в умовах ризикованості.

Такі самі методологічні проблеми має і сучасний онтологічний аналіз підприємництва. Новий погляд на даний об'єкт дослідження вимагає нового підходу і осмислення підприємницького феномену. Однією з методологічних проблем є проблема вибору опорного поняття в дефініції підприємництва між категоріями “діяльність”, “поведінка”, “властивість” (ознака, здатність). Найближче до розв'язання проблеми визначення феномену підприємництва стоять опорні поняття *поведінка і властивість*. Підприємництво пов'язане з відповідною ризиковою поведінкою господарювання, що поширюється на будь-яку сферу діяльності. Навіть початково, аналізуючи генези поняття ризик, спостерігаємо сильний корелят, в першу чергу, з витокami підприємництва і подальшої його трансформації. В усякому разі, це не свідчить про відсутність атрибутивності ризику в інших галузях і рівнях суспільного життя, але даному феномену можна надати домінантності.

Висновки. Узагальнюючи всі наявні визначення та їх сенс можна звести ризик до такої інтерпретації, з подальшим застосуванням його як іманентного компонента підприємництва в межах формування соціологічної теорії підприємництва: ризик – це впливаюча властивість цілеспрямованої поведінки соціального суб'єкта, здійснювана в умовах невизначеності її результатів. Ризикована поведінка є наслідком ризикованої ситуації, яка містить наявність потреб та інтересів, наявність різних засобів, способів і шляхів їх задоволення; невизначеність альтернатив як за змістом, так і за можливими наслідками їх здійснення. Реагуючи на ризиковану ситуацію, суб'єкт оцінює (у широкому сенсі) існуючі альтернативи і ухвалює рішення, здійснює відповідні до рішення поведінкові акти, отримує результат різної міри успіху або неуспіху у досягненні мети. Наведене гранично широке розуміння ризику дозволяє вийти за межі його кількісного, ймовірнісного, ігрового визначення, створити узагальнену модель ризику і розглядати його як спосіб адаптації до невизначеності та невідомості майбутнього, що структурує і раціоналізує людську поведінку [18, 208]. Виходячи з таких ознак та джерел ризику, як об'єктивна та суб'єктивна невизначеність, випадковість, поліваріантність, підводиться логіка, сенс у можливості застосування синергетичних пізнавальних принципів у подальшому аналізі та інтерпретації ризику, навіть у тому сенсі, що підприємництво в нероздільному тандемі із суспільно-ринковою системою вимагає адекватного аналітичного підходу.

-
1. *Зубков В.И.* Социологическая теория риска. – М. Изд-во Рос. ун-та дружбы народов, 2003. – 231 с.
 2. *Луман Н.* Понятие риска / Пер. А. Ф. Филиппова // THESIS – 1994. – Вып. 5. – С. 135–160.
 3. *Чалый-Прилуцкий В. А.* Рынок и риск: Метод. материалы (пособие для бизнесменов) по анализу, оценке и управлению риском. – М., 1994.
 4. *Даль В.И.* Толковый словарь живого великорусского языка. В 4 т. – М., 1955. – Т. 4. – С. 96.
 5. *Зомбарт В.* Буржуа: Этюды по истории развития современного экономического человека. – М., 1924. – 311 с.
 6. *Даль В.И.* Толковый словарь живого великорусского языка. В 4 т. – М., 1955. – Т. 4.
 7. *Котик М. А.* Психология и безопасность. – Таллинн, 1981.
 8. *Альгин А. П.* Риск и его роль в общественной жизни. – М, 1989.
 9. *Никитин С. М., Феофанов К. А.* Социологическая теория риска в поисках предмета // Социологические исследования. – 1992. – № 10.
 10. *Урсул А.Д.* Информация: Методологические аспекты. – М.: Наука, 1971.
 11. <http://slovari.yandex.ru>
 12. *Философская энциклопедия в 5 томах.* – М.: ГНИ “Советская энциклопедия”, 1960.
 13. *Панарин А.С.* Реванш истории: российская стратегическая инициатива в XXI веке. – М.: Логос, 1998.
 14. *Павлова В. В.* Социальный риск в агросфере // Социологические исследования. – 1993. – № 10.
 15. *Петровский А. В.* Активность субъекта в условиях риска: Дис. ... канд. психол. наук. – М., 1977.
 16. *Бек У.* Общество риска. На пути к другому модерну / Пер. с нем.; Послесл. А. Филиппова. – М. 2000.
 17. *Вебер М.* Избранные произведения. – М.:Прогресс, 1990.
 18. *Смакотина Н. Л.* Основы социологии нестабильности и риска: философский, социологический и социально-психологический аспекты. – М. 1999.